

PAULER ÁKOS ÉS A SZKEPTICIZMUS

SOMOS RÓBERT

Előadásomban azt a kontrasztot fogom bemutatni, ami a „szkepticizmus” fogalmának pauleri használatában a korai munkásság és a *Bevezetés a filozófiába* között feszül.¹ Kísérletet teszek továbbá rá, hogy megjelöljem Pauler vallási szkepticizmusának forrását, s igyekszem bemutatni azt a fordulatot, melynek során ez a vallási kétely átadja helyét egy egyre határozottabb megfogalmazást nyerő katolicizmusnak. A két kérdés természetesen kapcsolódik egymáshoz, jóllehet korántsem azonos. Tárgyalásuk során nem külön szálon haladok.

Pauler érett munkásságát tanítványa és későbbi kollégája, Kornis Gyula úgy jellemzi, hogy „[...] egész rendszerének kiindulópontja és záróköve az *igazság* fogalma”.² Olyan igazságfogalomról van szó, amely teljességgel ellentétes a szkeptikus filozófia természetével.

Egy korábbi, Pauler pályakezdéséről szóló dolgozatomban³ kísérletet tettem rá, hogy Pauler gondolkodói fejlődését 1898-ig, doktori disszertációjának megjelenési évéig elemezzem. Ezt az időszakot az egykori tanítvány, Kornis Gyula „Kezdet és vég” címmel már Pauler halála után, 1933-ban az *Athenaeumban*⁴ megfelelő részletességgel tárgyalta, forrásként fölhasználva a pauleri kéziratos „Naplókat”.⁵ Magam – a jelen téma szempontjából sem érdektelen ponton – abban látom módosítandónak a Kornis nyújtotta képet, hogy Pauler nem volt egészen „[...] mélyen vallásos szellemben nevelt, a skolasztikus metafizikáért melegen lelkesülő[...]”⁶ ifjú. Nincs nyoma annak, hogy különösen erős lett volna a Pauler

¹ Nem is beszélve a posztumusz *Metafizikáról* (sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Lékány István, Budapest 1938), ahol a szkepticizmus problémája meg sem jelenik, mert mint álláspont – a szöveg kontextusából ez kiderül – nemcsak önellentmondásos volta miatt értelmetlen, de pszichológiailag sem tartalmaz reális elemet.

² Kornis Gy.: „Új magyar filozófiai rendszer”, in *Magyar filozófusok*, Budapest 1930, 81. o.

³ „Az ifjú Pauler Ákos”, in: *Magyar Filozófiai Szemle* 1995/1–2, 87–105. o.

⁴ Külön kötetben in Bencsik B. et al.: *Pauler Ákos emlékkönyv*, Bp. 1934, lásd az emlékkönyvvel nem teljesen azonos német nyelvű kötetben is: J. Kornis–L. Prohászka, Hg.: *Gedenkschrift für Ákos von Pauler*, Berlin–Leipzig 1936.

⁵ A Napló az OSZK kézirattárában található négy dosszióban. Első bejegyzése 1891. december 17-én kelt: ekkor Pauler 15 éves volt, s egészen haláláig, 1933-ig, vezette azt.

⁶ Kornis, i. m. uo. 197. o.

család katolicizmusa – Pauler Ákos *Naplói* inkább olyan családi hátteret mutatnak, amely hagyta érvényesülni a tehetséges és szorgalmas gimnazista vágyait, aki gyermeki természetességgel volt vallásos, és hitt a túlvilági boldogság ígéretében. A Kornis említette „skolasztikus metafizika” iránti lelkesedése az első, Kant kriticismusát támadó zsenének sem egyedüli forrása. Láthatóan erős hatást gyakorolt az ifjú Paulerra Schopenhauer. A filozófiában a rendszeres szellemi munka eredményezte tiszta szemlélődést kívánja megtalálni. Kamaszos ellenszenve a szexualitás és a női nem iránt s vonzalma a sztoikus *apatheia*-tanhoz mind arra mutatnak, hogy 1892 táján Schopenhauer-olvasmányai mélyen érintették. A következő évek a filozófia klasszikusainak tanulmányozásával telnek, s már ekkor Kant-tanulmányához gyűjti az anyagot. Ekkor élénken elutasítja a pozitívizmust, lényegében Kantot is, de a transzcendentális filozófia eszméje lenyűgözi. Valóban többször is az aristotelési-skolasztikus filozófiában keres választ a kanti problémákra, de számos kérdés kapcsán jelzi főntartásait a skolasztikus megoldásokkal szemben, elutasítja a dogmatizmust és nyilvánvaló tanújelét adja annak, hogy a matematikai és természettudományos műveltség meglétét igen fontosnak tartja. A budapesti egyetem bölcsészkarára 1894-ben iratkozik be, ahol filozófiát és klasszika-filológiát tanul. A kriticismussal társult pozitívizmus ill. maga a pozitívizmus hegemon szereppel bírt ekkor az egyetemen. Paulerra elsősorban Medveczky Frigyes gyakorolt nagy hatást, természettudományos érdeklődése pedig a pszichológia felé vonzza.⁷

Pauler nyilvánvalóan kénytelen leszámolni korábbi metafizikai meggyőződéseivel; az 1898-ban megjelent doktori disszertáció: „A természetphilosophia fogalmáról és feladatairól”, mely lényegében azonosítja a filozófiát és a pszichológiát, egy meglehetősen szélsőséges relativizmust és szubjektívizmust képvisel. Címe ellenére inkább ismeretelméleti, tudományfilozófiai, semmint természetfilozófiai munkáról van szó. A megismerés elemi egysége az érzet. Az érzet szubjektív és objektív szempontból való taglalása egy filozófiai vagy tudományos posztulátum alapján történhet. Ezt Pauler „az alany–tárgy korrelativitása tanának” nevezi. Ez a gondolat szerinte a kanti filozófiának és a pozitívizmusból kinövő empiriokriticismusnak közös előfeltevése. Mít ért Pauler a korrelativitás tanán? „Tételünk azt mondja, hogy sem alanytól független tárgy, sem tárgytól független alany nem létezik, tehát csak *relatív* alany és *relatív* tárgy, s valósággal gondolni sem vagyunk képesek abszolút alanyt és tárgyat, s lehető tapasztalatunk körében sem fordulhat elő. Akit nem vakít el az előítélet, ezt rögtön belátja. A valóság érzetkomplexus, tehát csak az alanyi szemponthoz viszonyítva bír értelemmel, s viszont az alany elvonva a tapasztalati tartalomtól üres forma, mely mint ilyen, a valóságban nincsen sehol. Az abszolút Én csak éppoly fikció, mint az abszolút Nem-Én. Én és Nem-Én, alany és tárgy nem külön világok, nem önálló

⁷ Medveczkyről lásd Hell Judit kismonográfiáját az Akadémiai Kiadó „A múlt magyar tudósai” sorozatában.

realitások, hanem *szempontjai* egyazon osztatlanul adott tapasztalati tartalomnak. Ugyanaz az empirikus anyag a pszichikum és fizikum is, csak más szempontból tekintve. Nem két egymás mellett haladó reális sorral van tehát itt dolgunk, mint ezt a pszichofiziológiai parallelizmus tana állítja, hanem permanens *megfeleléssel*, amennyiben *ugyanaz* a tapasztalati tartalom képezi tudatunk, mint világunk tartalmát; a különbség csak az, hogy amennyiben azt közvetlenül tekintjük, mint képzeiteinket, alanyi tudatmozzanatok összessége, amennyiben pedig közvetve tekintjük (amit Wundt úgy fejez ki, hogy bizonyos segédfogalmak alapján: szubsztancia, Böhm pedig akként jellemez, hogy e tartalmat projiciáljuk), annyiban azok objektív világot állítanak elének.⁸

Az alany és tárgy korrelativitásának tana tehát egy olyan relativizmust képvisel, ami nem áll távol a görög szkepticizmustól és a szofista filozófiától: mindkét irányzat szubjektív kiindulópontját tartalmazza. Pauler ekkor viszolyog mindenféle ontologizmustól, metafizikától. A szkeptikus *epoché* a dogmatizmus irányában hasonlóképpen veti el az objektív igazságkritériumnak való megfelelés lehetőségét. Pauler szerint nincs abszolút bizonyos orvosság az illúzió-argumentum ellenében: „Hallucináció és valóság között éppen az a különbség, hogy míg az utóbbi mindig kimutatható okviszonyban van bizonyos megelőző jelenségekkel: ingerekkel, addig az előbbinél vagy periferikus inger egyáltalán nem mutatható ki, vagy a képzet nem áll abban az arányban az ingerrel, mint ez egészséges embernél történni szokott (illúzió).”⁹ Persze ez nem igazi kritérium: Pauler további megjegyzése ugyanitt, miszerint „[...] a valóság kifejlődő tudata egy folytonos összehasonlítás terméke, melyet saját tudatképeink és embertársainkéi között teszünk” – tehát a realitás képzeate szociális termék – nehezen egyeztethető össze saját szubjektív kiindulópontjával, amely nem enged betekintést mások tudatába, ennek megfelelően az összehasonlítás sem végezhető el, csupán közvetett hitek és preszuppozíciók alapján. Pauler maga is érzi, „[...] hogy az olvasót a valóság ilyen kritériumai nem elégtik ki”, hangsúlyozza azonban, hogy „más ismérvvel *tényleg* nem rendelkezünk. A tudomány nem is kíván más kritériumot.”

Pauler 1898 októberében Lipcsébe utazik tanulmányútra. Az ott Wundt mellett eltöltött egy év, továbbá a honvédségi önkéntes szolgálat után, 1900/01-ben, Párizsban – P. Janet vonzásában – eltelt időszakban főleg kísérleti pszichológiával foglalkozott. Az ezekben az években megjelent publikációi, recenziói mindenekelőtt a pszichológia és ismeretelmélet diszciplínái körében mozognak. Ugyanakkor markánsabban filozófiai szellemiségű egy eleddig a szakirodalom számára ismeretlen munkája. Egy „Bevezetés a philosophiába” c. kéziratot műről van szó, mely két részre tagolódik. Az I. rész „A szkepticizmusról bevezetésül az ismeretnamba. Prolegomenák a pozitív bölcsészethez” címet viseli. A 117 lapból álló

⁸ Pauler, i. m. 10–11. o. (A címetek kivéve az összes Pauler-szöveget a mai helyesírási szabályokhoz igazítottam.)

⁹ Uo. 7–8. o.

szöveget „A kétely elmélete” alcímmel látta el Pauler. A II. könyv – mely külön kötetbe kötött – „A bizonyosság elmélete” alcímmel, 67 lapból áll.¹⁰ Az anyag 1901-ben készült Párizsban, mégpedig előadásformában kidolgozva. Pauler tehát előre készült az oktatói föladatokra. Az ismeretelmélet fogalmáról és föladatairól szóló bevezető mondandója egybecseng a doktori disszertáció fölfogásával. „Az új bölcsészet nagy és termékeny [...] első kutatásait Auguste Comte kezdte meg, aki fölismerte, hogy a bölcsélet hivatása nem lehet csak az, hogy az ismerésről a priori és általában elmélkedjék, hanem tulajdonképpeni feladata az, hogy a pozitív tudományok rendszerét föllállítsa, ezeket organizálja, bölcséletileg elrendezze, s ezek alapján szerkessze meg a pozitív élet- és valóságfogalmat. Ezáltal kijelölte azon nagy munkát, mely ezentúl minden idők tudományos bölcseletére vár.” (5. o.) A kételynek két formája létezik Pauler szerint, az egyik „[...] kicsinyes bizalmatlanság ismerésünkkel szemben” (15. o.), a másik segíti „[...] a tévedés lehetőségének előrelátását állításainkban” (16. o.).

Az ember eredeti állapotában a hit és a bizalom állapotában él, hasonlóképpen a gyermekhez. „A tudomány haladása a szkepticizmus kifejlődésével párhuzamos.” A régi bölcsélet bízik az emberi spekuláció korlátlan hatalmában, az újabb nem. A kételyek fölhalmozódása vezet el a filozófiai szkepszishez, amely tehát termékeny. Ahogy Pauler megkülönböztet egymástól kicsinyes ill. termékeny kételyt, úgy a szkepticizmus is kétarcú. Az igazi szkepszis végighúzódik a filozófia történetén, s az antikvitásban a szofisták az igazi letéteményesei, akiket „[...] a mai tudomány már nem tekinti (annak – S. R.) aminek ez idáig tekintették: rosszhiszemű csalóknak” (20. o.). A prótagorasi *homo-mensura*-elv valóságos méltatásban részesül: „Ez feltünteteti azon fontos igazságot, hogy a szkepticizmus végelemzésben az Én, az egyéniség felfedezésére vezet, mert mindenről kételkedve itt meg kell állanunk. Ez válik mindenütt az új filozófia kiindulópontjává: ez jellemzi Sókratést, a renaissance egész gondolatvilágát, Descartes és Kant bölcséletét. A szkepticizmus nagy történeti hivatását tehát már itt megpillanthatjuk... A szkepszis ezért minden igazi bölcsélet és tudomány sine qua non feltétele és épp ezért előfutára.” (21. o.) A voltaképpeni szkeptikus iskola ezzel szemben „[...] megragad a negativizmusnál” (26. o.). Pyrrhón és iskolája „hanyatló bölcsélet”, amely nem más, mint „kishitű rezignáció”, szemben a szofisták képviselte „megoldásra vezető” szkepticizmussal. Előbbi a gyöngeség, utóbbi az erő filozófiája, meddő illetve reformáló a hatásuk. Pauler filozófiatörténeti tablója szerint a szofisták és Sókratés jelentenek egyfajta csúcspontot. Platón még megőrzi „[...] az érzékeléssel szembeni szkepszist” (24. o.), Aristotelésnél azonban „[...] jóformán megsemmisül az a kritikai szellem, melyet a szkepszis eddigi fejlődése elért, különösen Sókratésben” (25. o.).

Az érett Pauler épp ellenkezőleg ítéli majd meg a filozófiatörténeti jelentőségét az említett gondolkodóknak. Platón mellett Aristotelés lesz az, akire már a tiszta

¹⁰ Az anyag az ELTE Könyvtára Kézirattárában található F 134/13 jelzettel.

logika koncepciójának kialakításakor támaszkodik, különösképpen a *II. Analitika* tudományelméletére és a *Metafizika* Gamma könyve relativizmus-kritikájára, később, a pauleri posztumusz *Metafizika* első számú inspirátora, Leibniz mellett, hasonlóképpen Aristotelés lesz. Pauler filozófiájára általában jellemző, hogy saját filozófiai álláspontjának megfelelően hivatkozik korábbi filozófusokra, meglehetősen sokáig, még önkényesnek tűnő interpretációk árán is ragaszkodva hozzájuk. A fő műben, a *Bevezetés a filozófiába* filozófiatörténeti tárgyú gondolatmeneteiben pedig programatikusan is vallja azt, hogy minden filozófiatörténetnek a szerző értékelését is tartalmaznia kell. A párizsi kéziratokban a középkori filozófia megítélése igen negatív: a tudományt üldözik, és egyébként is alig volt tudomány (31. o.). Aristoteléshez hasonlóan itt sem arról van szó, hogy Pauler a kor filozófiai műveinek hiányos ismerete miatt hozza meg ítéletét, elvégre igen alapos klasszika-filológiai, antik és középkori filozófiatörténeti ismeretekkel rendelkezett. A saját filozófiai álláspontja határozza meg az értékelést, melynek fő pontja az alany és tárgy korrelativitásának elve és a *homo-mensura*-elv rokonsága. A szkepticizmus igazi pozitívuma ennek megfelelően az, amint írja, hogy „[...] az ismerés terén a metafizikai elmélettel szemben az érzéki ismerés szubjektivitását és viszonylagosságát vallja” (98. o.).

Pauler 1901 szeptemberében tér vissza Párizsból. A következő év októberében leteszi egyetemi magántanári kollokviumát a Pauer Imre, Medveczky Frigyes, Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Fináczy Ernő összetételű bizottság előtt. A habilitáció után rögtön meghirdet egy a párizsi „Bevezetés a philosophiába” c. munkával azonos tematikájú kollégiumot. Az előadás szövege fönmaradt, lényegében megfelel a párizsi anyagnak.¹¹ A különbségek a következőkben foglalhatók össze: 1. az előadások szövege a dolog természetének megfelelően vázlatosabb; 2. Az előadásszövegek a vallási szkepszis kérdését is tartalmazzák, szemben „A szkepticizmusról” írottakkal. „A filozófiai reflexió feltámadása a vallási hit tagadásának gyümölcse lesz. Sőt, mindig is szükségképpen az.” (3. o.) „A vallási szkepszis feltámadása szüli a filozófiai reflexiót.” (4. o.) A gondolatmenetet nyilvánvalóan a pozitivista stádiumelmélet inspirálta. A vallási szkepszis szülte filozófiai reflexió kezdetben naiv volt, az érzékelésben kereste a valóság alapjait. Érzékelhető létezők bizonyultak princípiumoknak. Parmenidés, általában az eleai filozófia vet számot először azzal, hogy az érzékeléseink megcsalhatnak bennünket. Parmenidés szkepszissel illeti a közvetlen érzékelésen alapuló filozófiai vizsgálódást, s úgy véli, csak a rendszeres gondolkodás vezet tudásra. Prótagoras tanítása, miszerint az istenekről úgymond semmit sem tudunk – általában az istenek létébe vetett hitet illeti szkepszissel.

Egy harmadik eltérés Aristotelés megítélésében található. Pauler a kézirat végére egy függelékkel illeti, melynek tárgya Kant és Aristotelés. Itt bukkan föl először a pauleri corpusban Brentano neve, aki a modern filozófia szempontjából is

¹¹ MTA Kézirattára Ms 5049/6 jelzettel.

aktuálisnak tartotta a Stagirita bölcseletét (199–205. o.). Talán nem függetlenül tőle történik Paulernál korábbi álláspontjának revideálása. Míg a párizsi kézirat a kritikai szellem meggyöngyítését veti Aristotelés szemére, itt úgy jelenik meg Aristotelés, mint aki Pauler fő tézisének az alany és tárgy korrelativitásáról maga is képviseli: „Az alany és tárgy egységének tana az érzetben adja Aristotelés kezébe a leghatalmasabb fegyvert Platón ellen.” (34. o.)

Pauler sikert aratott előadásaival hallgatósága körében. Új hangot ütött meg. Úgy vélem, főleg didaktikus szempontok miatt kap itt külön hangsúlyt a vallás és a filozófia alapvető különbsége. A szkepszis propedeutikai jelentősége az antikvitástól kezdve, de legalábbis Descartes óta ismert. A vallás és teológia természetére vonatkozóan már a korábban született írások is eligazítanak. A doktori disszertációban a következőket találjuk: „mi a tudatnak csupán *egy fogalmát* bírjuk: azt, amelyet az öntudatos reflexió itt az empirikus körülmények és föltételek között feltüntet. Az összes istenfogalmak igazolják ezen állításunkat; a vizek fölött lebegő istenség képzete, amint ez a zsidó mitológiában megjelenik, csakúgy szemléleti kép, mint a sztoikusok logos spermatikos-a vagy Platón istensége. Mentül fejlettebb valamely metafizika vagy vallási rendszer, isteneszméje annál elvontabb, de még a legabsztraktabb isteneszme alapja is a szemlélet... A szociológusok vitatkozhatnak metafizikai és vallási képzeteink eredetének részletesebb kérdései fölött; de egyben megegyeznek, hogy ti. azok empirikus jelenségek mitológiai hiposztázálásain alapulnak. Az isteneszme sohasem valamely transzcendens lény, hanem az emberi szellem szimbóluma, mely azt megalkotta.”¹² A másik oka annak, hogy Pauler a lényegileg szkeptikus természetű filozófiát szembeállítja a vallással, az, hogy külföldi útjain alkalmat nyílt felmérni azt a különbözőséget, mely a világi erkölcsi oktatás lehetősége kérdésében a honi viszonyokat élesen megkülönböztette a kor Európájától. Naplójában szomorúan konstatálja, hogy az etika önállóságát veszélyezteti a kizárólag vallási alapon szerveződő erkölcsi oktatás.

Ugyanakkor egyfajta nem-teisztikus tudományvallás körvonalai bontakoznak ki Paulernál – aki maga is egy sajátos idealisztikus pozitívizmust képviselt. Ez a pozitívizmus a tudományok folytonos előrehaladásában és az emberi erők mindenirányú kifejlesztésében bíz. A tudomány provizórikus rendszereket épít ki, az erkölcsi tanításnak pedig az ember fizikai-pszichikai adottságaiból kell kiindulnia. Pauler fokozatosan veszítette el gyermekora vallásos hitét egyetemi évei alatt. Naplói nem igazítanak el ebben a kérdésben, mert elsősorban emlékeztetőnek készültek, s nincs bennük szubjektív, vallomásszerű elem. Nem tudósítanak hirtelen bekövetkezett változásokról. Úgy tűnik, a filozófiai álláspont változásának nyomában jár nála a vallási hit megszűnése.

A továbbiakban címszavakban vázolom Pauler gondolkodói pályáját 1902-től 1920-ig, a fő mű, a *Bevezetés a filozófiába* c. munka megjelenési idejéig, ahol a

¹² I. m. 17–18. o.

szkepticizmus megítélése a lehető legellentéesebb a korai, azonos című munkában olvashatókkal. A megítélés változása természetesen Pauler filozófiai álláspontváltoztatásának eredménye.

Pauler a pozitívizmus és Kant egyeztetésének programja keretén belül fokozatosan jut el a pozitívizmus-dominanciától a kantianus-dominanciáig. Spencert egyre inkább kritikusan tárgyalja, s a tudományok, elsősorban a pszichológia terén minduntalan kénytelen beleütközni azokba a korlátokba, amelyeket a tudományok akkori teljesítmény-lehetőségei emelnek. A matematika ismeretelméleti vizsgálata során azután belátja, hogy a pozitivisták által elfogadott, milli induktív logika segítségével nem juthatunk el a számfogalom eredetéhez. Az empiriával illetve az egyirányú absztrakcióval szemben a tudatfunkciók neokantianus megközelítése hat rá. Az értékelmélet területén 1905 körül már elismeri az érvényességi szempont önállóságát a létezéssel szemben, majd a logikával való foglalkozása során az érvényességi szempontban maradt kantianus szubjektív elemeket is kiküszöböli. Mindebben fontos szerep jut Husserl pszichologizmus-kritikájának és az osztrák filozófiai hagyomány (Bolzano, Brentano, Meinong) objektívizmusának. Az 1911-es akadémiai székfoglaló előadás: „A logikai alapelvek elméletéhez” már egyértelműen pszichologizmus-ellenes programot nyújt, s elutasít minden relativizmust a logikában. Az ezt követő évek a logikum, a tiszta logika kiterjesztésének jegyében telnek. Pauler megtalálja a logikai eszméi ezen kiterjesztésének vehikulumát a meinongi tárgyelméletben, amit ő „ideológiának” nevez. Levelei és Naplója alapján 1917/18-ra datálható a *Bevezetés a filozófiába* anyagának elkészülte. Tévedés tehát az a több oldalról megfogalmazott elképzelés, miszerint az 1918/20-as politikai fordulatok lényeges szerepet játszottak a mű keletkezése szempontjából.

A *Bevezetés a filozófiába* nem sok szót veszteget a szkepticizmus álláspontjának bemutatására. A II., „A logika problémái” c. rész 4. fejezetében (67. §) a következőképp fogalmazza meg mondandója lényegét: „Áttérve az ismeretkritika második problémájára (62. §), az első álláspont, mellyel találkozunk, az, mely szerint számunkra megismerhető tárgy egyáltalán nincs: ez a *szkepticizmus* tanítása. Mégpedig azért tartja lehetetlennek a megismerést, mert az legyőzhetetlen akadályokba ütközik. Utal a nézetek sokféleségére és ingatagságára, valamint az ismereti tárgyak bonyolultságára, mely az emberi elmét erejét meghaladó nehézségek elé állítja. Nyilvánvaló azonban, hogy mindez csak a megismerés *nehézségét* bizonyítja, de nem lehetetlenségét. Hiszen midőn a megismerés nehézségeit fejtegetjük, akkor már valamely megismerés eredményét beszéljük meg: mivel ugyanis felismertük, hogy a megismerés nehézségeibe ütközik, állítjuk, hogy minden megismerés lehetetlen. Ámde ha így fejezzük ki a szkepticizmus tanítását, azonnal kiderül, hogy az ellentmondást rejt magában, s így önmagát rontja le. Mert ha semmiféle megismerés nem lehetséges, akkor azt sem ismerhetjük meg, hogy a megismerés elháríthatatlan akadályokba ütközik. Viszont, ha megismerhetjük a megismerés nehézségeit, akkor már valamiféle megismerés is lehetséges. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy az a tétel, mely szerint

»semmi sem bizonyos«, önmagát rontja le, mert ha semmi sem bizonyos, az sem lehet bizonyos, hogy semmi sem bizonyos. Ez nyilván a logikai relativizmus ellentmondásának (31.§) gondolkodástani formája, mely logikailag kivihetlenné teszi a szkepticizmus programját.¹³

A tiszta logika univerzális érvényességére épülő gondolatmenet mint gyorsan eltávolítandó akadályt támadja a szkepticizmust; a szkepticizmus önellentmondásosságának csak a pauleri rendszer keretein belül van igazi értelme, a szkepticizmusnak és szélsőséges formájának, a pyrrhónizmusnak nyilván nem volt semmiféle „programja” az epochén és az ezen nyugvó ataraxián kívül. Pauler szerint a filozófia tudomány, magja az abszolút igazság fogalmán nyugvó tiszta logika. Husserl álláspontját elfogadva a nem-induktív, s ezáltal az empiria fölé emelkedő abszolút általános és szükségszerű kijelentések képezhetik az igazi filozófia részét. Minden relativisztikus vagy szkeptikus filozófia hibája eszerint az, hogy vagy nem tud számot adni a logikumról, vagy önmagára referálón hamis.

A pauleri értékeléssel ellentétes tendenciák érvényesülnek a filozófiatörténetírásban, különösen annak modern formájában: a történetileg létező görög szkepticizmus mint cáfolhatatlan és ráadásul értelmes tanításként jelenik meg.¹⁴

Pauler számára a szkepticizmus mint határozott hitekkel bíró filozófiai álláspont jelenik meg. Nem veszi figyelembe, hogy épp arról van szó a szkeptikusnál, hogy nem ad hitelt semminek. Sextus Empiricus a „Pyrrhóneion hypotypóseon” című munkája legelején épp azon az alapon különbözteti meg a szkeptikus akadémiai filozófiát az igazi pyrrhóni szkepticizmustól, hogy az előbbi tagadja azt, hogy a megismerés megragadhatja tárgyát, míg az utóbbi nem állít ilyet, hanem folyamatosan kutat tovább. Nyilvánvalóan Pauler saját cáfolatában a szkeptikus trópusokat veszi kiindulópontnak, s aligha vethetjük szemére, hogy nem a történetileg létező szélsőséges szkepticizmus rekonstruálása – egyébként is meglehetősen meddőnek tűnő – célját tűzi ki maga elé. Azt a szkepticizmuskritikát, amit nyújt – ha túlságosan is tradicionálisnak tarthatjuk, s elvitathatjuk tőle azt is, hogy különösebb meggyőző erővel rendelkeznek –, nem szabad értéktelennek tekinteni.

Nem céloim a szkepticizmus analízise, csak egyetlen gondolat erejéig térek ki rá, hogy Pauler tradicionális érve nem teljesen hibás érv. A radikális szkeptikusokkal

¹³ Az első kiadás szerint idézve (Budapest 1920). A „*Grundlagen der Philosophie*” címet viselő német fordítás (Berlin–Leipzig 1925, 74–75. o.) a magyar szöveget az utolsó mondat kisebb megfogalmazásbeli különbségétől eltekintve pontosan fordítja.

¹⁴ Lásd ehhez Jonathan Barnes: „Scepticism and Naturalism”, in *Annales Univ. Scient. Budap. de Rolando Eötvös nomin., sectio philosophica et sociologica* 1990, 5–19. Uő.: „Pyrrhonism, belief and causations”, in Haase-Temporini: *ANRW* II. 6. 4. 1990, Berlin–New York, 2609. o. és köv. Sextus Empiricus szélsőséges szkeptikusa, az „agroikopyrrhóneios” – magyar helyett éljünk inkább Barnes fordításával: „rustic Pyrrhonist” – láthatóan nem dédelgetett magában programokat a megismerés kutatásával kapcsolatban.

valahogy úgy állunk, hogy az ókori szkeptikusok vallották csak egyértelműen magukat szkeptikusoknak, később az vált általánossá, hogy egyes filozófusok más filozófusokat minősítettek szkeptikusoknak. Az antik szkeptikus magatartás mibenlétéről a híradások ellentmondók, nem világos például, hogy mit mondtak vagy mit mondhattak volna Aristotelésnek a *Metafizika* Gamma könyvében található gondolatára, miszerint „aki kétségbe vonja állításainkat” és közben „nem állít semmit”, „olyan volna, mint valami növény”.¹⁵

A pyrrhóni szkepticizmus egyik legjobb ismerője, J. Barnes szerint¹⁶ a két fő érv a szkeptikusok ellen, a hume-i – miszerint nem lehet szkeptikus módon élni – és a wittgensteini – miszerint a szkeptikust nem lehet a nem-szkeptikustól megkülönböztetni – egyaránt hibás. Szerinte ezek egyike sem jó érv, mert a görög szkeptikusok igenis tudtak hitek nélkül élni, másrészt ugyanazon viselkedésnek különböző okai is lehetnek. A hiteket kikapcsoló automatikus cselekvés tényén alapuló elgondolása azonban véleményem szerint abban a hibában szenved, hogy nem veszi figyelembe a filozófiai diskurzusnak a mindennapi gyakorlati élettől való alapvető eltérését. Ez az eltérés azt okozhatja, hogy a szkeptikus sohasem tudhatja, mit mond vitapartnerre, s hogy ő maga mit mond.

Nem szükségképpen lehetetlen tehát a szkeptikus pozíció, de ha van, nem diskutálható és nem fogalmazható meg. A pauleri – Aristotelésre visszamenő – érv, melynek variánsát a posztumusz megjelent *Metafizikában* is megtalálhatjuk¹⁷, tehát nem értéktelen. Mint láttuk, az ifjú Pauler számára a szofisták reprezentálták az igazi, pozitív szépséget. Hogyan nyilatkozik róluk a *Bevezetésben*? „A görög gondolkodást is a fájdalom: a gondolkodás erejébe vetett csalódás [helyesen: a gondolkodás erejébe vetett hitben való csalatkozás – S. R.] bírta öneszmélésre. Thaléstól Sókratésig a legellentétesebb filozófiai rendszerek alakultak ki, melyek tehát egymás hitelét rontották. Az így keletkezett világnézeti zavart pedig még fokozta, hogy a primitív görög vallás sehogy sem bírta el a kritikát, [...] következménye volt e bomlásnak a gondolkodás teljes bizalmatlansága a saját képességeivel szemben, mellyel csak rombolni lehet, de építeni nem. Ezt a hangulatot fejezik ki s használják ki későbbben sajátos céljaikra a szofisták. A szofisták alapján szkeptikusok, kik minden tudás lehetőségét kétségbe vonják...” (74. §). Nem tagadja ugyan itt sem Pauler, hogy „erjesztő, elmemozdító hatásuk jótékonyan hatott a görög gondolkodás fejlődésére”, de alapján véve olyan destruktív irányzatként kezeli a szofista filozófiát, mely alig emlékeztet a korai „Bevezetés” megfogalmazásaira, ahol a prótagorasi *homo-mensura*-elv a filozófia leglényegesebb tételeként jelent meg. Pauler az 1920-ban megjelent műben hangulati elemekkel is operál: a szofisták „[...] fájdalmas sebeket ütnek a hagyományhoz ragaszkodó emberek lelkén, kegyetlenül fölszántották a közme-

¹⁵ 1006 a 12–15

¹⁶ „Scepticism and Naturalism”, 5–19. o.

¹⁷ Budapest 1938, 8. o.

győződés mezejét..., sajátos céljaikra [...] használták ki” a gondolkodással szembeni bizalmatlanságot (uo.). A pauleri értékelés itt tehát homlokegyenest ellentétes a korábbival.

Végezetül röviden érinteni szeretném Pauler vallási rekonverzióját, katolicizmusát. Mint láttuk, korábban sem hiányzott személyiségéből egyfajta vallásos entuzianizmus, pozitivista korában ennek a lelkesedésnek a gerjesztője a tudományok haladásába vetett lelkesedése és sajátos rigorózus humanizmusa volt. Később a pauleri logikai objektivizmus kerüli az ontologizmust, mint a hagyományos metafizika területét, a tízes évek elején azonban már bízik a metafizika lehetőségében¹⁸. A *Bevezetés a filozófiába* a következőképp nyilatkozik a metafizika és vallás kapcsolatáról: „A metafizikai redukció az abszolút, örök, változatlan, leghatalmasabb, a világtól különböző, de arra szüntelenül ható, azt a reá irányuló szeretet által irányító szubsztancia létének felismerésére vezetett. E spekulatív fogalom még nem teljes isteneszme, csak azzá lesz, ha mint közvetlenül felismert tartalom *eszményként* hatja át az ember lelki életét. Ekkor azonban már nem mint metafizikai spekuláció tárgya, hanem mint vallásos hit tartalma merül fel tudatunkban. Ennyiben metafizikai belátás és vallásos hit úgy viszonylanak egymáshoz, mint következtetés a közvetlen élményhez. Az isteneszmében, mint a vallásos hit tárgyában azonban *több* van, mint a metafizikai Abszolútum fogalmában s másféle bizonyosság is a vallásos meggyőződés, mint aminő a bölcselő spekulatív bizonyításaiából fakadhat.” (169. §)

Pauler ekkori álláspontját racionális teizmusnak nevezhetjük. Ez a racionális teizmus a későbbiekben egyre misztikusabb formát ölt, a *Metafizika* már egyértelműen vallási, sőt katolikus eszméket képviselő mű. A húszas évek elején születő rövid írások már címükben is változást jeleznek: „Filozófia és nemzeti kultúra” (1920), „Filozófia és élet” (1921), „A miszticizmusról” (1923), a Spengler-recenzió. Az 1922-ben megjelent Liszt-tanulmány szokatlanul rezignált és szubjektív hangvételű. Tudjuk azt, hogy a későbbiekben Pauler bizonyos értelemben azonosította magát Liszt Ferencel: a papos jellegű megjelenésen kívül több tanú is igazolja ezt. A Pauler szóbeli nyilatkozatait lejegyző Szkladányi Mária a következőket örököltette meg Liszt kapcsán: „Minden jók között, mi embernek adatott, Lisztnek kijutott a legdicőségesebb sors: az alkotás, a hitbuzgóság és a szerelem. És mindez tökéletes egyensúlyban... A Mephisto-szimfónia tulajdonképpen kétszeresen a felismerések szimfóniája: az ész nyílegyenes pillantása a világ folyása fölött, majd a lélek vágya az ész sivár börtöne fölött. A tudós bölcsse válásának útja.”¹⁹

¹⁸ 1911-ben elkészül a *Metafizika* első fogalmazványával, mely kéziratban maradt.

¹⁹ Szkladányi M.: *Pauler Ákos életművészete*, Budapest 1938, 61. o., vö. Pauler Á.: *Liszt Ferenc gondolatvilága*, Budapest 1922, 35. o., Halasy-Nagy J.: *Pauler Ákos*, Budapest 1933, 19. o.

Véleményem szerint Paulernak a katolicizmushoz történő fordulásában, a racionális teizmushoz való fokozatos közeledésén kívül, az 1918–20 közötti időszak politikai eseményeinek igen fontos, sőt meghatározó szerepe volt. Mint korábban jeleztem, Pauler naplói nem szubjektív vallomások. Ugyanakkor bizonyos változásról tanúskodnak ezek a följegyzések. Ezek közül az egyik az, hogy dokumentálják: Pauler időnként kilép a szakfilozófia nyújtotta szerepkörből. Ez először a Károlyi-kormány idején történik, amikor a leghatározottabban tiltakozik a kormánynak az egyetemi autonómia megsértésével járó kinevezési törekvései ellen. 1919-ben nem taníthat – Sókratés esetével vigasztalja magát –, Trianont pedig olyan súlyos csapásként éli meg, hogy a Naplóban fölbukkannak a fohász-jellegű megnyilatkozások. Legjellemzőbb talán az 1920 szilveszterén kelt bejegyzés: „Véget ért tehát ez az esztendő is sok-sok bánatával. De az isteni jószágba vetett hitünk megengedi, hogy bizalommal nézzünk a jövőbe, mert hiszen ez az egyetlen dolog, ami sohasem múlik el.”²⁰ 1921-ben a várbeli katolikus hitközség tanácstagjává választják,²¹ s más konzervatív egyesület tagjává is lesz. A húszas évek elejére tehát a katolicizmushoz való visszatérés folyamata lezárul.

²⁰ Napló III. 214.

²¹ Napló III. 220. Szkladányi Máriánál a következő pauleri vallomást olvashatjuk: „Sose hittem, hogy elkerülöm a papságot. Életem minden szakában, kivétel nélkül, szinte kényszerítően ragadott meg az isteni közelségben teljesíthető szolgálat bensőséges varázsa.” (I. m. 28. o., vö. 33. o.)